

הרב שמואל שפירא

סליחות ארץ ישראל לימים נוראים*

■ הקדמה: הרקע, החיוב והמצב כיום; נוסח הסליחות; נוסח המחזורים לימים נוראים והקינות לתשעה באב ■ נימוקים לשינויים: "טוב מעט בכוונה מהרבות בלא כוונה"; מהות התפילה; תקופת ייסודן של הסליחות והתאמתן לימינו; ההיבט החברתי בבתי הכנסת ■ ראיות לצורך בשינויים: הסמכות לשנות את הנוסח; הלשון הלא מובנת של הסליחות; הצורך בתפילה ברורה ומובנת; תקדים לשינוי בנוסח התפילה ■ הבעיות בשינויים בנוסח המקובל ■ הצעה לסליחות

■ סיכום

הקדמה

הרקע, החיוב והמצב כיום

הימים שלפני ראש השנה, ימי חודש אלול, הם בגדר ימי רצון ורחמים, ומיוחדים לסליחות, כל עדה לפי מנהגה: הספרדים מתחילים אותן בראש חודש אלול, והאשכנזים במוצאי השבת שלפני ראש השנה, אם נותרו לפחות ארבעה ימים עד ראש השנה.

עיקרן של הסליחות הן שלוש-עשרה המידות של רחמים הנזכרות בפסוק "ה' ה' א-ל רחום ורחמן" (שמות לד, ו) והווידוי הנאמרים בסופן, לפי שהווידוי הוא עיקר התשובה.

* הערת העורך: גרסה קצרה של מאמר זה התפרסמה לפני כארבע שנים. ראה הרב שמואל שפירא "הצעה לסליחות", מוסף שבת, מקור ראשון, י"ז באלול תשע"א, 16.9.2011.

ה"סליחות" הנאמרות באלול ובעשרת ימי התשובה, וגם בימי תענית אחרים, הן פיוטים ותפילות שתוכנם בקשת סליחה ומחילה מה' על החטאים והעוונות שעשו בני ישראל. בפיוטים ובתפילות אלה, משולבים פסוקים מן המקרא ורמזים למאמרי חז"ל המבטאים את רעיון התשובה וזכות האבות העומדת לבניהם.¹

כבר בתקופת הגאונים נהגו להשכים באשמורת הבוקר ולומר סליחות ותחנונים. וזה לשון הרמב"ם בעניין זה (משנה תורה, תשובה, פרק ג, הלכה ד):

נהגו כל בית ישראל להרבות בצדקה ובמעשים טובים ולעסוק במצות מראש השנה ועד יום הכפורים יתר מכל השנה. ונהגו כולם לקום בלילה בעשרה ימים אלו ולהתפלל בבתי כנסיות בדברי תחנונים ובכיבושין עד שיאור היום.

דבריו מכוונים למנהג הקדום יותר, כשנאמרו סליחות רק בעשרת ימי תשובה.

נוסח הסליחות בא כבר בתקופת הגאונים. סדר סליחות בא בסדר רב עמרם גאון:²

אומר ש"ץ אשרי יושבי ביתך ועונין אחריו עד תהלת ה' ידבר פי. ועומד ש"ץ ואומר קדיש, ומתחיל ואומר לך ה' הצדקה ולנו בשת הפנים, מה נתאונן ומה נאמר מה נדבר ומה נצטדק, נחפשה דרכינו ונחקורה ונשובה אליך כי ימינך פשוטה לקבל שבים.

בהמשך מובאים עוד כעשרים פסוקי בקשות ותחנונים מלוקטים מן המקרא, ואחריהם אומרים "אֵל מֶלֶךְ יוֹשֵׁב עַל כִּסֵּא רַחֲמִים" ושלוש־עשרה המידות ועוד שלוש פעמים לקט פסוקים, ובין קבוצת פסוקים אחת לחברתה אומרים "אֵל מֶלֶךְ" ושלוש־עשרה המידות, וידוי, "אֲשַׁמְנוּ מִכָּל עִם", "אֵל חֲנוּן שֶׁמֶךְ", "עֲנֵנוּ אֲבִינוּ עֲנָנוּ", "דַּעֲנֵי לֵאבְרָהֶם בְּטוֹרָא דְּמִוְרֵיָא עֲנָנוּ", "מִכְּנִסֵי רַחֲמִים", "מִחֵי וּמִסִּי", "מִרֵן דְּבִשְׁמִיא", "מִתְרַצָּה בְּרַחֲמִים", ונופלים על פניהם, ואומרים "ואנחנו לא נדע מה נעשה".

במשך הזמן נוספו סליחות ופסוקים שתיקנו פייטנים, מקצתם בשעת הגזרות, כשהיה חשש שיישכחו ההלכות של החגים ודקדוקי המצוות, והכניסו אותם בדרך שבחות והודאות בחרוזים ובפיוטים. נוסף על זה, ניתן בסליחות ביטוי לצרות שעברו על היהודים במשך דורות בצירוף בקשות לגאולת ישראל מצרותיהם ושובם לארץ ישראל.

1 ראה הרב אליהו כי טוב ספר התודעה (התשכ"ג), חלק ב, עמ' תלג-תלד, תלו-תלז.

2 סדר רב עמרם גאון (מהדורת הרב הרפנס, התשמ"ד), סדר אשמורות.

נוסח הסליחות

הסליחות שחוברו בידי פייטנים כתובות בעברית פיוטית, ופעמים הרבה מילותיהן קשות להבנה, והרבה מהן אינן מובנות כלל. במהדורות חדשות שלהן נוספו פירושים למילים הקשות, אך קשה מאוד להתפלל וגם לעקוב אחרי הפירוש.

משום כך, בהרבה בתי כנסת אשכנזים, הסליחות נאמרות במרוצה, וקשה להבין אפילו את המילים הפשוטות ובוודאי לא את משמעותן. ואולם דומה שגם במקום שמתפללים יותר לאט (ישיבות, מכינות, בתי כנסת חסידים וחרדלי"ם), המתפללים מתחברים בעיקר לרוח הדברים, בקשת סליחה ותחנונים, ולא למילים עצמן.

נוסח המחזורים לימים נוראים והקינות לתשעה באב

מציאות דומה לזו שתיארנו לעיל הייתה קיימת גם במחזורים לימים נוראים, שכללו פיוטים רבים הקשים להבנה, והוא הדין בקינות לתשעה באב. בעשרות השנים האחרונות, בטלה אמירת הפיוטים המרובים בראש השנה ויום כיפורים, ה"יוצרות" ועוד. בחלק מן המחזורים, הפיוטים באים בסוף הסידור, כגון בסידור "רינת ישראל", ובחלק מהם אינם באים כלל. מכל מקום, ברוב בתי הכנסת כבר אין אומרים אותם. כיוצא בזה גם בעניין הקינות לתשעה באב. ברוב קהילות ישראל אין אומרים את כולן, ובכל קהילה התגבשה רשימה נבחרת של קינות שנוהגים לומר אותן.

משום כך, נשאלת השאלה אם יש ערך לאמירת הסליחות כמקובל בימינו. ונראים הדברים שעדיף לשנות מן המנהג ולנקוט כהצעה שנביא להלן.

נימוקים לשינויים

"טוב מעט בכוונה מהרבות בלא בכוונה"

מרבית יוסף" אומר (שולחן ערוך, אורח חיים, סימן א, סעיף ד): "טוב מעט תחנונים בכוונה, מהרבות בלא כוונה".

ב"משנה ברורה" נאמר שעדיף להרבות בתחנונים בכוונה. ושם הוסיף (סימן א, ס"ק ד):

[אבל אם] משער בעצמו שאם יאריך לא יהיה יוכל לכון וממעט בתחנונים ואומרם בכונה נחשב לפני הש"י כמו אותו שיש לו פנאי ומאריך בתחנונים בכוונה וע"ז שנינו אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים.

והוסיף על דבריו בעל "ערוך השולחן" (אורח חיים, סימן א, סעיף כא):

כלומר, כגון שיש לו שעה לומר תחנונים ולא יותר, לא יאמר הרבה תחנונים בלא כוונה, וטוב יותר מעט ובכוונת הלב. והוא הדין בכל הדברים, כמו בלימוד תורה באמירת תהילים וכיוצא בהם, טוב מעט בכונה מהרבה שלא בכונה.

מהות התפילה

עיקרה של התפילה הוא השינוי העובר על האדם, כעולה מדברי ר' יוסף אלבו, הדין בדברי מי שמפקפקים בתועלת התפילה. וזה לשונו (ספר העיקרים, מאמר רביעי, פרק יח):

שהם אומרים שלא ימלט הדבר מחלוקה; אם שנגזר מהשם טוב מה על איש מה, או לא נגזר. ואם נגזר – אין צריך תפלה, ואם לא נגזר – איך תועיל התפלה לשנות רצון השם לגזור עליו טוב אחר שלא נגזר, שלא ישתנה השם מן הרצון אל לא רצון, ולא מלא רצון אל רצון... וכן יאמרו שלא תועיל התפלה להשיג טוב מה או להנצל מרע שנגזר עליו.

כלומר, כיוון שאי אפשר לשנות את רצון ה', כיצד אפשר לשנות את גזרותיו על ידי תפילה? ותשובתו היא, שעיקר התפילה הוא השתנות האדם ולא שינוי רצון הבורא:

שהשפעות העליונות יושפעו על המקבל בהיותו במדרגה ידועה והכנה ידועה לקבלם, ואם לא יכין האדם עצמו לקבל השפע ההוא הנה הוא המונע טוב מעצמו, שאם נגזר על איש מה על דרך משל שיצליחו תבואותיו בשנה פלונית והוא לא יחרוש ולא יזרע בשנה ההיא, אף אם ימטיר השם מטרות עזו על פני תבל ארצה לא תצלחנה תבואותיו אחר שלא חרש וזרע, והוא מונע מעצמו הטוב ההוא בשלא הכין עצמו לקבלו.

כלומר, ה' רוצה להיטיב לאדם שהגיע למדרגה מסוימת. כשהאדם משתנה ומגיע למדרגה זו, הוא מכין את עצמו לקבל את השפע והטוב שייעד לו האל.

השינוי של האדם נוצר על ידי תפילתו והתחברותו למילות התפילה והזדהותו עם תוכנה. כשהאדם אינו מבין את מה שהוא אומר, כיצד יוכל להתחבר אל תפילתו ולהשתנות?

תקופת ייסודן של הסליחות והתאמתן לימינו

הסליחות נוסחו בימים קשים לישראל, ימים שהיינו בגלות נתונים תחת ידם הקשה של רשעים ורוצחים. בהרבה מן הסליחות ביקשנו מה' שיצילנו מיד הזדים האלו, שיעלנו לארץ ישראל, שנהיה בה עצמאים, ולא נהיה יותר למשיסה ביד פורעים.

סליחות ארץ ישראל לימים נוראים

בקשותינו התקבלו בחלקן הגדול. ה' שמע את תפילותינו והעלה אותנו לארצנו. הקמנו מדינה עצמאית, ואנו עומדים ברשות עצמנו ויודעים להגן על עצמנו. אם כן, למה נמשיך לבקש מה' את הטוב שכבר זכינו לו?

דרך משל. בסליחות ערב ראש השנה אנו מבקשים:

גוֹלָה אַחַר גּוֹלָה, גְּלִתָּהּ יְהוּדָה כְּלָהּ, דָּנָה כֹּל הַיּוֹם וְכָלָהּ, דּוֹרֵשׁ וּמְבַקֵּשׁ אֵין לָהּ,

יְהִי זְכוֹר לְמַכּוֹסֵינוּ וְנִמְרָטֵינוּ, עֲלֵיךְ כָּל הַיּוֹם נִשְׁחַטִּים.

יְהִי רַצוֹן מִלְּפָנֶיךָ... שְׁתֵּהא הַשָּׁנָה הַזֹּאת הַבָּאָה עֲלֵינוּ וְעַל כָּל עַמְּךָ בֵּית יִשְׂרָאֵל קָוָה וְתִכְלִית לְשִׁבְי עַמְּךָ בֵּית יִשְׂרָאֵל וְעַתְּ סוֹף לְגָלוּתֵנוּ וְלְאֲבָלֵנוּ, וְאַחֲרֵית טוֹב לִימֵי עֲנִינּוּ וּמְרוֹדֵנוּ, כִּי מִשָּׁךְ עֲלֵינוּ הַשְּׁעִבוּד וְאָרְכוּ עֲלֵינוּ גְּלִיּוֹת, וְהִנְנוּ בְּכָל יוֹם הוֹלְכִים וְדוֹלִים, בְּרַבּוֹת הַשָּׁנִים אָנוּ נִמְעָטִים, וּבִסְגוֹת הַזְּמַנִּים אָנוּ נִצְעָרִים,

וְאַתָּה ה' חֲשַׁבְתָּ לְצַרְךָ סִיגְנוּ וּלְהַסִּיר בְּדִילָנוּ וְלִשְׁבֵר אֶת לְבָנוּ הַזֹּנֶה... עַל כֵּן הִגְלִיתָנוּ וּבְגוֹיִים זְרִיתָנוּ, הִנֵּה בְּשֵׁאוֹן הַמְּלָכִיּוֹת הוֹצַלְנוּ וּכְהַתּוֹךְ כֶּסֶף בְּתוֹךְ כּוֹר נִתְּכָנוּ וְלֹא מִקְצָר יָדְךָ לֹא הוֹשַׁעְתָּנוּ, וְלֹא מִכַּבֵּד אֲזַנְךָ לֹא שָׁמַעְתָּ תְּפִלָּתֵנוּ... וְהִנֵּה כָּל הָעַמִּים שְׁלֹוִים וְשִׁקְטִים וְאַבְיּוֹנֵי עַמְּךָ דּוֹוִיִּים וְסַחּוּפִים וּמְדַלְדְּלִים, וּמְבַקְשִׁים פְּנִיךָ וּמְפִילִים תְּחִנָּתָם מוֹל אַרְוֹן בְּרִיתְךָ, ה"א צָבָאוֹת עַד מְתֵי לֹא תִרְחַם אֶת עַרְי יְהוּדָה וִירוּשָׁלַיִם אֲשֶׁר זָעַמְתָּ זֶה כְּמָה שָׁנִים. וְרָאָה אֶת עַמְּךָ יִשְׂרָאֵל מְרוֹדִים מְאֹד. פְּנִינּוּ לִימִין וְאֵין עוֹזֵר, לְשִׁמְאֵל וְאֵין סוֹמֵךְ.

ועל זה יש מקום לשאול: האומנם אנו מוכים ונשחטים בכל יום? ריבוננו של עולם פתח לנו את שערי הגלות, ואנו אומרים: לא שמעת תפלתנו? ה' עזר לנו לבנות את ערי יהודה וירושלים, ואנו אומרים: ה' אינו מרחם על ערי יהודה? ועוד ועוד.

יש באמירות כאלה שתי בעיות, אי הכרת הטוב ואמירת התודה לה' ואמירת דבר שקר. ועוד נראה שחכמינו התנגדו לנוסח זה.

ההיבט החברתי בבתי הכנסת

בבתי כנסת רבים מתפללים כיום בני עדות שונות שבמשך השנה מוצאים דרך להביע את הייחודיות שלהם בתפילה, אך בימים נוראים ובימי הסליחות ההבדלים הגדולים בין מסורותיהם מאלצים את מי שמבקשים להמשיך במסורת אבותיהם לארגן מניין מיוחד המאפשר להם להתפלל כמסורת שהורגלו אליה. עם זאת, רבים מעוניינים להתפלל גם בימים אלו יחד, ונקיטת נוסח חדש שיש בו שילוב של כמה נוסחים עשוי לבטל את הצורך בהתפצלות בני קהילה אחת בימים נוראים לכמה מניינים.

ראיות לצורך בשינויים

הסמכות לשנות את הנוסח

התלמוד דן בשאלה מדוע נקראו אנשי כנסת הגדולה בשם זה. וזה לשונו (יומא סט ע"ב):

דאמר רבי יהושע בן לוי: למה נקרא שמן אנשי כנסת הגדולה? שהחזירו עטרה ליושנה. אתא משה אמר (דברים י) האל הגדל הגבר והנורא. אתא ירמיה ואמר: נכרים מקרקרין בהיכלו, איה נוראותיו? לא אמר נורא. אתא דניאל, אמר: נכרים משתעבדים בכניו, איה גבורותיו? לא אמר גבור. אתו אינהו ואמרו: אדרבה, זו היא גבורת גבורתו, שכובש את יצרו, שנותן ארך אפים לרשעים. ואלו הן נוראותיו – שאלמלא מוראו של הקדוש ברוך הוא היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין האומות? ורבנן היכי עבדי הכי ועקרי תקנתא דתקין משה! – אמר רבי אלעזר: מתוך שיודעין בהקדוש ברוך הוא שאמתי הוא, לפיכך לא כיזבו בו.

אנשי כנסת הגדולה החזירו עטרה ליושנה, כשחזרו לומר בתפילת שמונה-עשרה "האל הגדול והנורא", משום שגבורתו של ה', שמתאפק כשהוא רואה את צרות עם ישראל.

לעומתם, הראשונים נמנעו מלהרבות בתוארי האל, ש"מתוך שיודעין בהקדוש ברוך הוא שאמתי הוא, לפיכך לא כיזבו בו". ורש"י אומר על אתר (ד"ה שהוא): "שהוא אמתי – מסכים על האמת ושונא את השקר".

מסתבר שגם אנשי כנסת הגדולה הסכימו לעיקרון זה, אלא שמצאו טעם לקיום הנוסח שקבע משה רבנו, אלא שלא מצאנו טעם דומה בענייננו, וממילא חוזרת התביעה שאסור לכזב בה', ודאי אחר שגמלנו כל טוב.

הלשון הלא מובנת של הסליחות

העניין השני שהעלינו לעיל הוא הקושי בהבנת מילים הרבה בפיוטים הכתובים בלשון מליצית.

נאמר (קוהלת ה, א):

אל תבהל על פיך ולבך אל ימהר להוציא דבר לפני האלהים, כי האלהים בשמים ואתה על הארץ על כן יהיו דבריך מעטים.

אבן עזרא בפירושו מבין את הפסוק כהוראה לקצר בתפילה ולומר בה רק דברים ברורים. בדבריו הוא יוצא בעיקר נגד פיוטי ר' אליעזר הקליר. וזה לשונו:

סליחות ארץ ישראל לימים נוראים

אל יוציא פיך מלין לפניו בביתו בבהלה, ולבך אל ימהר, כי אם תבינונו. כי הלב כמו אובד ותועה בעסקי העולם. על כן אמר משיח ה' מצא עבדך את לבו. ודע כי האלהים נצב עליך ורואה אותך ושומע דבריך כי הוא בשמים בגבהי מרום הגבוהים, ואתה על הארץ ואין למטה ממך, על כן יהיו דבריך מעטים, שלא תסתכן כמו שהיה כהן גדול ביום הכפורים מתפלל תפלה קצרה ויוצא.

ובהמשך דבריו הוא מביא ארבע טענות נגד הפיוטים:

רק בעבור היות האדם מתעסק בעסקי העולם הושם לו זמן שיתפלל בו, והם עתים ידועים, ערב ובקר וצהריים. כי כל מי שיש לו עינים ידע עת צאת השמש ועת נטותו ועת בואו. על כן חייב אדם שיתפלל שישמור פתחי פיו ויחשוב בלבו שהוא עומד לפני מלך, בידו להחיות ולהמית. על כן אסור שיתפלל אדם ויכניס בתוך תפלתו פיוטין לא ידע עיקר פירושו, ולא יסמוך על המחבר ברצונו הראשון, כי אין אדם אשר לא יחטא או המעתיקים חטאו. וכלל אומר: יש בפיוטי רבי אליעזר הקליר מ"כ [מנוחתו כבוד], ארבעה דברים קשים.

הדבר האחד כי רובי פיוטיו חידות ומשלים... הייטיב בעיני ה' ולמה לא נלמד משלמה, שלא היה חכם אחריו כמוהו, והנה תפלתו שהתפלל מודעת, וכל יודע לשון הקדש יבין אותה, ואיננה חידות ומשלים. וכן תפלתו של דניאל... אלה לא התפללו כי אם בדברים מבוארים שהיו חכמים, אף כי המתפלל על אנשים רבים וכלם אינמו חכמים, וכן כל תפלה לחול ולקדש שתקנו הראשונים אין בה חידות ומשלים...

והדבר השני שפיוטיו (מעורביים) [מעורבים] בלשון תלמוד, וידוע כי יש כמה לשונות בתלמוד ואינמו לשון הקודש, וכן אמרו: "לשון מקרא לחוד ולשון תלמוד לחוד". ומי הביאנו בצרה הזאת להתפלל בלשונות נכריות, הלא נחמיה הוכיח המדברים לשון אשדודית ואף כי בעת התפלה, ולמה לא נלמד מן התפלה הקבועה שהיא כלה דברי צחות בלשון הקדש, ולמה נתפלל בלשון מדי ופרס ואדום וישמעאל.

והדבר השלישי, אפילו המלות שהם בלשון הקדש יש בהם טעיות גדולות...

והדבר הרביעי, שכל פיוטיו מלאים מדרשות ואגדות, וחכמינו אמרו: "אין מקרא יוצא מידי פשוטו". א"כ אין ראוי להתפלל אלא על דרך פשוט, ולא על דרך שיש לו סוד, או הוא על דרך משל או הוא כעניין שאין הלכה כמותו או שיתפרש לענינים רבים.

והוא מסיק:

הטוב בעיני שלא יתפלל אדם בהם כי אם התפלה הקבועה ויהי דברינו מעטים ולא נענש בדין.

העולה מדבריו, עדיף להתפלל תפילה קצרה ומילים מועטות מובנות מלהרבות באמירת פיוטים שאינם מובנים. לדעתו, ריבוי כזה יכול להביא אף לעונש.

לכאורה, גדולי ישראל לא קיבלו את דבריו, והראיה לדבר היא שבמשך השנים נאמרו פיוטי הקליר וגם פיוטי אחרים, שלשונם קשה כל כך. אולם על זה יש לומר, שממילא רוב עם ישראל לא הבין את התפילה שנאמרה בעברית, ומבחינת האומרים לא היה הבדל גדול בין העברית הפשוטה לעברית הפיוטית, הקשה. לא כן בדורנו, שאנו מבינים עברית ומדברים בה, ואנחנו יכולים להתחבר למילות התפילה, אך לא לפיוטים הקשים.

הצורך בתפילה ברורה ומובנת

בהקדמת הרב צבי יהודה הכהן קוק לסידור "עולת ראי"ה", הוא מנמק את הצורך לסדר בו הלכות פסוקות, ואומר כי דברים ברורים בתפילה הם חלק מהותי בה.

בזה הוא מסביר לפי דעת אביו, הראי"ה קוק זצ"ל, סתירה בדברי הרמב"ם. מצד אחד, הרמב"ם פוסק בהלכה כדברי המשנה האומרת כי מי שאומר "על קן ציפור יגיע רחמך – משתקין אותו" (ברכות ה, ג). וזה לשון הרמב"ם (משנה תורה, תפילה, פרק ט, הלכה ז):

מי שאמר בתחנונים מי שריחם על קן ציפור שלא ליקח האם על הבנים או שלא לשחוט אותו ואת בנו ביום אחד ירחם עלינו וכיוצא בענין זה – משתקין אותו, מפני שמצות אלו גזרת הכתוב הן, ואינן רחמים.

מצד שני, הרמב"ם אומר בטעם מצוות שילוח הקן (מורה הנבוכים, חלק ג, פרק מח):

וכן אסר לשחוט אותו ואת בנו ביום אחד, להשמה ולהרחיק לשחוט משניהם הבן לעיני האם, כי צער בעלי חיים בזה גדול מאד, אין הפרש בין צער האדם עליו וצער שאר בעלי חיים. כי אהבת האם ורחמיה על הולד אינו נמשך אחר השכל רק אחר פעל הכח המדמה הנמצא ברוב בעלי חיים כמו שנמצא באדם, והיה זה הדין מיוחד בשור ושה, מפני שהם מותר לנו אכילתם מן הבייתות הנהוג לאכלם, והם אשר תכיר מהם האם את הולד, וזהו הטעם ג"כ בשלוח הקן, כי הביצים אשר שכבה האם עליהם והאפרוחים הצריכים לאמם על הרוב אינם ראויים לאכילה, וכשישלח האם ותלך לה לא תצטער בראות לקיחת הבנים, ועל הרוב יהיה סבה להניח הכל, כי מה שהיה לוקח ברוב הפעמים אינו ראוי לאכילה, ואם אלו הצערים הנפשיים חסה

סליחות ארץ ישראל לימים נוראים

תורה עליהם בבהמות ובעופות כל שכן בבני אדם. ולא תקשה עלי באמרם על קן צפור יגיעו רחמיך וגו', כי הוא לפי אחת משתי הדעות אשר זכרנום, ר"ל דעת מי שחושב שאין טעם לתורה אלא הרצון לבד, ואנחנו נמשכנו אחר הדעת השני.

כלומר, לדעת הרמב"ם יש לפסוק כדעת מי שאומר שיש טעם למצוות התורה ושהטעם למצוות שילוח הקן הוא מניעת צער בעלי חיים. בפשטות, הסבר זה סותר את דבריו ב"משנה תורה", שהבאנו לעיל.

הרב צבי יהודה מתרץ את הקושיה בלשון זה:

באמת אין המשנה פוסלת כלל בהחלט את נתינת הטעם הזו למצווה, אלא פוסלת היא את הכנסתה לתוך מטבע התפילה, כי הטעם הזה... בוודאי ניתן להאמר בתור הסברה אפשרית למצוות ה'... אבל בתפילה אין מקום לסברות ודעות מסופקות ובלתי מוחלטות, אלא לוודאיות המוחלטת והמיוחדת.

ומסיים כי "הוודאי שמו - כן תהלתו". נראה ברור מדבריו שהתפילה צריכה לכלול רק דברים ודאיים, לא ספקות על מה שהתכוון המשורר, ומה המתפלל מתכוון.

תקדים לשינוי בנוסח התפילה

וכבר מצאנו תקדים לשינוי בתפילה עקב המצב. ואף על פי שלא התקבל השינוי, ניתן ללמוד ממנו את העיקרון לזמננו.

עם בואם של תלמידי הגר"א לירושלים לפני כמאתיים שנה, הם ניסו לבנות בירושלים, ובעיקר להשלים את בניית בית הכנסת "החורבה", כמו שאומר ד"ר אריה מורנגשטרן:³

עם קבלת הפירמאן (אישור הבנייה) השתררה בירושלים אווירה של התרוממות רוח משיחית. בקיץ שנת תקצ"ו (6381) נתנו הפרושים בירושלים ביטוי דרמטי לתפיסתם שהשגת הפירמאן ממוחמד עלי היא רצון ההשגחה האלוהית הפועלת בהיסטוריה, וההוכחה היא שמדובר בהצלחת המהלך המשיחי שהובילו. במכתבים שהגיעו מאמסטרדם נכתב שבירושלים "אומרים שכבר התחילה הגאולה". בביטחון שהחזון אכן היה למציאות שינו הפרושים כמה מסדרי התפילה שנהגו בהם קודם לכן. הם ביטלו את אמירת "תיקון חצות", קינות שתיקנו מקובלים לומר על חורבן הבית ועל "גלות השכינה", וכן השמיטו מהפיוט "לכה דודי" שבתפילת קבלת שבת

3 אריה מורנגשטרן משיחיות ויישוב ארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"ט (התשמ"ה), עמ' 851.

את הקטע "התנערי מעפר קומי" בהכרזה אמונית שהשכינה כבר "קמה מעפר הגלות".

אין ספק בהבדל הגדול בין המצב ששרר בירושלים ובארץ לפני מאתיים שנה לבין מצבנו היום. גם הצרות שפקדו את עם ישראל מאז ועד עתה, הן רבות. עם זאת, אפשר בהחלט ללמוד מתלמידי הגר"א את העיקרון שהאמונה בגאולה, גם בשינוי קטן ביותר ממצב קשה, מחייבת שינוי בתפילה, ולא ניתן להמשיך ולהפטיר כאשתקד.

הבעיות בשינויים בנוסח המקובל

הצעתנו לשנות את נוסח הסליחות מעלה את השאלה אם אין בהצעה זו משום איסור לשנות מן הנוסח המקובל במשך דורות, וגם סכנה לזלזול ושליחת יד בנוסח הסידור והתפילה. שאלה זו קשה ומסובכת, משום שלא ניתן למצוא לה זכר בדברי הפוסקים. מיום שנוסחו התפילה והברכות על ידי אנשי כנסת הגדולה בתחילת ימי הבית השני, היו התפילות מושא וערגה להשבת עם ישראל לארץ ישראל, לירושלים, לשלטון עצמאי ולבניין המקדש. התפילות הללו נאמרו גם בימי בית שני, כעולה מדברי התלמוד במסכת תמיד ומסכת יומא, מפני שלמעשה לא היה שלטון ישראלי אמתי במשך הדורות, ואפילו לא בימי החשמונאים, שהרמב"ם אומר עליהם שחזרה מלכות ישראל בימיהם (משנה תורה, מגילה וחנוכה, פרק ג, הלכה א), בדומה למציאות שאנו מכירים וחווים בעשרות השנים האחרונות.

מציאות של מדינה עצמאית וקיבוץ גלויות מופלא לא היו מימי דויד ושלמה. לכן, גם לא עלה הצורך בשינוי נוסח התפילה, וממילא לא עמדה השאלה לדיון בספרי הראשונים והאחרונים. רק עם הקמת מדינת ישראל, עלתה שאלה זו ונענתה בחיוב על ידי הרבנות הראשית ורבנים אחרים בהתקנת סדר תפילה ליום העצמאות, תפילה לשלום המדינה ותפילות ביום שחרור ירושלים. לכן הדיון ההלכתי שלנו יתמקד בעיקר בדיונים בשנים הללו.

לעצם השאלה, הגם שיש מקום להתייחס לחשש לניצול עובדת עריכת השינויים מצד מי שירצו להתריס ולשנות דברים של מסורת, נראה שחשש זה אינו צריך לסתור את הצעתנו. הצעות לשינויים ולתוספות בתפילה עלו עם הקמת מדינת ישראל, ובעיקר בשאלת אמירת הלל ביום העצמאות וביום שחרור ירושלים ובעניין אמירת תפילה לשלום המדינה, שהתקבלו על ידי רבני דורנו הציוניים, והם מקובלים כמעט על כל הקהילות.

סליחות ארץ ישראל לימים נוראים

נוסף על זה, האחרונים דנים בהרחבה בשאלת שינויים בתפילה לאור שינוי המצב, ובעיקר אחרי מלחמת ששת הימים, כשנידונה שאלת אמירת תפילת "נחם", שנאמר בה לעניין ירושלים:

העיר האבלה והחרבה והבזויה והשוממה: האבלה מבלי בניה, והחרבה ממעונותיה, והבזויה מכבודה, והשוממה מאין יושב, והיא יושבת וראשה חפוי כאשה עקרה שלא ילדה.

הרב שלמה גורן זצ"ל, לקראת תשעה באב התשכ"ז, תשעה באב הראשון לאחר מלחמת ששת הימים, הציע נוסח חדש לתפילת "נחם", ולימים, בשנת התש"ל, כלל אותה ב"סדור תפילות לחייל" שערך. וזה לשונה:⁴

נחם ה' אֵלֵהֵינוּ אֵת אֲבֵלֵי צִיּוֹן וְאֵת אֲבֵלֵי יְרוּשָׁלַיִם וְאֵת הָעִיר הָאֲבֵלָה הַחֲרֵבָה וְהַהֲרוּסָה. צִיּוֹן בְּמַר תִּבְכֶּה וִירוּשָׁלַיִם תִּתֵּן קוֹלָהּ, לְבִי לְבִי עַל חֲלָלֵיהֶם, מְעִי מְעִי עַל הַרוּגֵיהֶם, וְלִישְׂרָאֵל עִמָּךְ נִתְּתָה נַחֲלָה וְלִזְרַע יִשְׂרָאֵל יִרְשָׁה הַיּוֹרֶשֶׁת. נַעֲרָה ה' אֵלֵהֵינוּ מִעֲפָרָה וְהַקִּיצָה מֵאֶרֶץ דּוּיָהּ, נָטָה אֵלֵיהָ כְּנֶהֱרַ שְׁלוֹם וְכִנְחַל שׁוֹטֵף כְּבוֹד גּוֹיִם, כִּי אַתָּה ה' בָּאֵשׁ הִצַּתָּהּ וּבָאֵשׁ אַתָּה עֵתִיד לְבַנוֹתָהּ, כְּאִמּוֹר, וְאֵנִי אֵהִיָּהּ לָהּ נֶאֱמַר ה' חוֹמַת אֵשׁ סָבִיב, וְלִכְבוֹד אֵהִיָּהּ בְּתוֹכָהּ. בְּרוּךְ אַתָּה ה' מִנְחָם צִיּוֹן וּבּוֹנֵה יְרוּשָׁלַיִם.

בהקדמתו לסידור, בדיני תשעה באב, עומד הרב גורן על מהות השינוי. וזה לשונו:⁵

הנוסח המסורתי המיוחס לרא"ש, המדבר על "העיר הבזויה והשוממה האבלה מבלי בניה והחרבה ממעונותיה והבזויה מכבודה והשוממה מאין יושב והיא יושבת וראשה חפוי כאשה עקרה שלא ילדה ויבלעוה לגינות" וכו', אינו הולם כאשר ירושלים משוחררת ונמצאת בשלטון ישראל -- לכן בחרנו בנוסח שונה לתפילת "נחם", המבוסס על נוסח התלמוד ירושלמי, רב עמרם גאון והרמב"ם בהשמטת הקטעים הנראים כבלתי מתאימים כעת.

בשנת התש"ם, נתפרסמה קודם תשעה באב הודעה בעיתונות מטעם הרבנות הראשית לישראל, ולפיה יש לומר את נוסח תפילת "נחם" שנקבע בידי הרב גורן, שכהן באותם ימים כרב הראשי לישראל.

גם הרב חיים דוד הלוי זצ"ל, רבה הספרדי של תל-אביב, הציע לשנות מילים אחדות בנוסח התפילה הזאת,⁶ ולומר במקום "העיר האבלה" "העיר שהייתה אבלה", ובמקום "היא

4 הרב שלמה גורן (עורך) סדור תפילות לחייל (התש"ל), עמ' 712.

5 הרב גורן (לעיל, הע' 4), עמ' 96.

6 שו"ת עשה לך רב, חלק א, סימן יד; חלק ב, סימנים לו-לט; חלק ג, סימן לה.

יושבת" "היא ישיבה". בהסבריו לשינוי, הרב גורן טוען שהנוסח הרגיל הוא בבחינת "דובר שקרים לפני ה'", בעיקר בנוסח אשכנז, שנאמר בו: "האבלה מבלי בניה" וכו'.

לעומתם, הרב עובדיה יוסף סבור שאסור לשנות מן הנוסח הקדום ומסתמך על מה שאומר רב סעדיה גאון בסידורו (שו"ת יחוה דעת, חלק א, סימן מג):

שבתפלות ובמטבע הברכות אנו סומכים על המקובל בידינו במסורה מנביאי ה' ואנשי כנסת הגדולה, שהיו להם שני סדרים בתפלות, סדר אחד לזמן מלכות ישראל, וסדר אחר המיועד לזמן הגלות.

והוא מסיק:

מי הוא זה ואיזהו בדורות אלו שיכול להרהיב עוז לתקן, ולשנות מנוסח התפלה שנתקן ע"י רבותינו הקדושים, אשר רוח ה' דבר בם ומלתו על לשונם. ובכל תיבה ותיבה ובכל אות ואות שתיקנו במטבע הברכות והתפלות, גנוזים בהן סודות נשגבים ומופלאים, ודברי קדשם מיוסדים על אדני פז ברזין עילאין טמירין.⁷

על כל פנים, מדין זה עולה שרבים מגדולי ישראל חשו צורך לשנות את נוסח התפילה לאור המציאות החדשה, כדי שלא יהיו בגדר "דוברי שקרים לפני ה'", ואפילו בנוסח תפילת שמונה-עשרה שתיקנו קדמונינו. וגם מי שחולקים עליהם, ואוסרים לשנות מן הנוסח המקובל, מבססים את דבריהם בעיקר על העובדה שניתן להסביר את נוסח תפילת "נחם" גם במציאות שלנו, מה שאינו אפשרי כל כך בנוגע לסליחות.

זאת ועוד, כפי שאמרנו לעיל, וכמו שנראה להלן במכתבו של הרב אריאל בעניין הסליחות, לא נקבע נוסח אחיד על ידי גדולי ישראל, ובכל קהילה נהגו מנהג אחר, דבר שאינו קיים בתפילות האחרות. לכן, נראה לומר שהנימוקים לשינוי תקפים בלא חשש לשינוי בתפילות אחרות.

הצעה לסליחות

הצעתנו מיוסדת על מבנה הסליחות בנוסח אשכנז המקובל, שיש בו פתיחה וסיום שווים בכל יום שאומרים בו סליחות. פתיחה וסיום אלו מבוססים על פסוקים ואמירות מובנות, ובאמצע נוהגים לומר לפני ראש השנה שלוש פעמים את שלוש-עשרה מידות של רחמים

7 עיין באריכות יעל לויין כ"ץ "נוסח תפילת 'נחם' תחומין כא 17 (התש"ס), המביאה מגוון דעות ונימוקים. וראה גם הרב חיים נבון "נוסח התפילה במציאות משתנה (תפילות יום העצמאות ותפילת "נחם" בתשעה באב)" צהר לב 75 (התשס"ח).

סליחות ארץ ישראל לימים נוראים

לאחר כל פיוט. לכן, אנו מציעים לומר באמצע שני פיוטים מן הסליחות הספרדיות ופיוט אחד מן הסליחות שמקובל לומר היום, היותר מובן מביניהם.

כך נימצא מקיימים את המבנה הקלסי של הסליחות וגם מביאים לידי ביטוי את מסורת שאר העדות, ונקווה שהצעתנו תזכה לאוזן קשבת של קהילות אשכנזים וספרדים גם יחד. נעיר שהצעתנו קיבלה את תמיכתם של כמה רבנים⁸ ושל מועצת רבני "צהר".⁹ וזה לשון הרב יעקב אריאל במכתבו אלינו:

אין בהלכה נוסח קבוע לסליחות. עד להמצאת הדפוס כל ש"צ בחר לומר סליחות לפי טעמו האישי, המדפיסים קיבעו את הסליחות אך לא לגמרי, ובכל אזור הודפסו סליחות אחרות.

בעיקר בולט ההבדל בין נוסח ספרד לנוסח אשכנז, הן בתוכן והן בנעימה. בספרד התוכן העיקרי של הסליחות הוא בקשת הסליחה והכפרה, באשכנז חלק גדול של הסליחות מבטא את מצוקת הגלות וייסוריה.

עם שובנו לארצנו מתבקשות סליחות המבטאות את בעיות דורנו. ב"ה יצאנו מן הגלות אך יש לנו בעיות אחרות, כגון המשבר הרוחני, מצוקת הפרט המתמודד עם אורח חומרנית ומתירנית או האיום על קיומנו. לצערנו, אין מי שיחבר סליחות חדשות.

עם קיבוץ הגלויות ניכרת השפעה של נוסחי העדות השונות זו על זו.

יש קהילות המעוניינות לומר סליחות בנוסח ארץ-ישראלי שיש בו מיזוג של נוסחי העדות השונות וביטוי הולם יותר לרגשות הצבור בארץ. מכיוון שאין בהלכה נוסח קבוע לסליחות הדבר אפשרי. אמנם לצערנו אין לנו סליחות חדשות המביעות את רחשי הלב של בני דורנו אך יתכן שעם התחדשות נוסח הסליחות יקומו פייטנים חדשים שיחברו סליחות ההולמות את הדור.

נוסח הסליחות שהצעתם מתאים לקהילות חדשות המעוניינות לרענן את תפילת הסליחות שלהם ואני מניח שבעקבותיכם יבואו הצעות נוספות וסליחות חדשות.

רעיונות אלה אינם מתאימים אולי לכלל ישראל כי רבים רגילים לסליחות הנהוגות מדורי דורות וקשה להם להסתגל לסליחות חדשות, כמו כן יש חשש למחלוקת. אך

8 הרב יעקב אריאל, במכתבו המובא להלן; הרב אורי כהן, ראש כולל מר"ץ מברשת ירושלים, במכתבו מיום י"א ניסן התשע"ב; הרב דב ליאור, רב קריית-ארבע שבחברון, במכתב מחודש אדר התשע"ב.
9 החלטה מחודש תמוז התשע"ד.

בקהילה שהציבור כולו מסכים לומר סליחות חדשות אין מניעה הלכתית מלעשות כן.

והעיקר הוא: והאמת והשלום אהבו.¹⁰

סיכום

סדר הסליחות שתיקנו חז"ל כחלק מתפילות הימים הנוראים בא לרומם את האדם ולקרבו אל ה', אך נוספו לו ברבות השנים פיוטים רבים, שאינם מרוממים את האדם ואינם מקרבים אותו אל ה'. ניתן לומר שיש שני קשיים באמירתם, שהרבה מן הפיוטים קשים להבנה ושברבים מהם משתקף מצבו הקשה של עם ישראל, שאינו כן כיום, אחרי הקמת המדינה והתבססות עם ישראל בארץ ישראל.

הראינו שאסור לכלול בתפילה דברים שאינם בגדר אמת, אינם מדויקים ואינם מובנים למי שאומר אותם. לכן, אנחנו מציעים נוסח מחודש המקיים את המבנה המסורתי של הסליחות בנוסח אשכנז, הכוללים פיוטים שנבחרו מן הנוסח האשכנזי הרגיל אולם שפתם מובנת, ופיוטים ספרדים ידועים.

10 הרב יעקב אריאל, רב העיר רמת-גן, במכתב מחודש אלול התשע"ב.